

Var Sønderjylland i middelalderen en del af Danmarks rige?

AF

ESBEN ALBRECHTSEN

Det spørgsmål der her rejses, kræver en undersøgelse i to retninger. Hvad forstod man i middelalderen ved begrebet rige, og hvad skulle Sønderjyllands rette forhold til Danmark være? På vej til at blive dansk konge lovede Christian af Oldenburg i 1448 at hertugdømmet Slesvig ikke skal forenes og forbindes med Danmarks rige og krone, således at én er herre over begge (*Constitutio Valdemariana*).¹ Dermed var et markant synspunkt formuleret, men det var hverken det første eller det eneste svar datidens fyrstehuse havde at fremføre.

Vi kan begynde med at spørge: Hvor gik Danmarks sydgrænse i middelalderen? Det er vistnok i forskningen en almindelig opfattelse at Ejderen hele tiden var Danmarks grænse mod syd, bortset fra et intermezzo under Valdemar Sejr. Han lagde Holsten under Danmark og gjorde en kort tid Elben til rigsgrænse, men ellers var Ejderen og øst herfor Levensau den politiske grænse i hvert fald fra o. 800.² Rigsgrænsen falder ikke sammen med sproggrænsen. Fra kong Valdemars Jordebog og stednavnene ved vi at der i valdemarstiden var tysk bosættelse nord for Ejderen, og Anders Bjerrum har kunnet vise en sproggrænse der gik i en linje fra syd om Husum til nord for Eckernförde.³ Men her er det

¹ Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft, hrsg. F. C. Jensen & D. H. Hegewisch, 1797, nr. 5.

² For tiden frem til og med valdemarstiden, se Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder XIV sp. 198f. (Herluf Nielsen); Johs. Steenstrup: Danmarks Sydgrænse og Herredømmet over Holsten ved den historiske Tids Begyndelse (800–1100). Indbydelsesskrift til Københavns Universitets Aarsfest i Anledning af Hans Majestæt Kongens Fødselsdag den 8. April 1900.

³ Kong Valdemars Jordebog I, udg. af Sv. Aakjær, 1926–43, s. 10; Vort Sprogs gamle Sydgrænse. Sønderjyske Aarbøger 1944, s. 1–20, med kort.

rigsgrænsen der interesserer. Hvis den gik ved Ejderen, var Sønderjylland en del af det danske rige, eventuelt med en særstilling inden for dette. Spørgsmålet må derfor lyde: Gik Danmark til Ejderen, eller er nationalliberale forestillinger med urette bragt i anvendelse på middelalderen?

I *Constitutio Valdemariana*, der sandsynligvis oprindeligt formuleredes i 1326, fremtræder hertugdømmet Sønderjylland og Danmarks rige som to forskellige områder som ikke må forenes. Tilsvarende ser vi i »Klagesangen over Danmarks ulykke«, digtet sommeren 1329, at til Danmarks rige hørte Sønderjylland ikke.⁴ Der kan derfor være grund til at tage det udgangspunkt at begrebet rige eller Danmarks rige i datiden betegnede det territorium og de indbyggere som kongen regerede direkte over. Ordet rige er altså en betegnelse for kongeriget.⁵ Indbyggerne heri optrådte politisk aktive på det 13. århundredes daneoffer og disse omtales da undertiden også som riget.⁶

Riget vil altså sige det land hvorover den danske konge udøvede sine højhedsrettigheder, men hvad nu hvis en del af det bortgives som len? Er lenet da fortsat en del af riget? Der kan i den forbindelse være grund til at gøre op med en unuanceret definition formuleret af Knud Fabricius: *Regnum*, riget, »betegner det danske rige i dets gamle udstrækning fra Skagen til Ejderen og fra Blåvandshuk til Kalmarsund. Det omfatter altså også fyrstelenene, Sønderjylland og Nørre Halland, hvis indehavere medregnes til de danske stormænd og som sådanne har sæde i rigssamlingerne«.⁷

Det er karakteristisk at selvom Sønderjylland var et hertugdømme i Abels slægt fra 1232, bevarede kongen i hele det 13. århundrede en række rettigheder som først lidt efter lidt gik over til hertugen. Kongen havde fra begyndelsen krongodset i Sønderjylland, i det mindste hovedparten, han udbød leiding, fik afgifterne hvis bønderne ikke var pligtige til krigstjeneste, og kongen slog mønt i Slesvig by. Helt op i det 14. århundrede tog han også sønderjyske herremænd i sin tjeneste.⁸

⁴ *Planctus de statu regni Danie*. Gertz, *Scriptores Minores* I, 1917–18, s. 480–86, vers 8, 9 og 16.

⁵ Tilsvarende definerer Poul Johs. Jørgensen riget i den ældre middelalder som kongens magtområde svarende til at ordet rige (rikæ) sprogligt betyder magt eller herredømme (*Dansk Retshistorie*, 1940, s. 166).

⁶ *Diplomatarium Danicum* (Dipl. Dan.) 2. rk. III, nr. 94 og 139.

⁷ Kr. Erslevs Tolkning af den saakaldte *Constitutio Valdemariana*. *Hist. Tidsskr.* 11. rk. VI, 1960–62, s. 250.

⁸ Den bedste nyere fremstilling er Horst Windmann: *Schleswig als Territorium. Grundzüge der Verfassungsentwicklung im Herzogtum Schleswig von den Anfängen bis zum Aussterben des Abelschen Hauses 1375. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins* 30. Neumünster, 1954.

Hvis vi fastholder riget som det område hvorover kongen udøver sin magt, er der grund til at forvente at Sønderjylland også regnedes som en del af riget i sin første tid som hertugdømme. At det forholder sig således skal jeg straks søge at vise. Knyttet hertil har vi spørgsmålet om rigets sydgrænse, men hvis det er rigtigt at riget betyder kongeriget, er det ikke noget selvstændigt problem. Rigsgrænsen mod syd falder i så fald sammen med kongerigets sydgrænse. Hvor gik da den?

Bekræftelse på at Sønderjylland i sin første tid som hertugdømme kunne anses for at være en del af riget, finder jeg i kardinal Guidos dom i den store ærkebisperid mellem Erik Glipping og Jakob Erlandsen.⁹ Den er dateret den 30. september 1266 og har selvsagt været inddraget i litteraturen om striden mellem konge og ærkebiskop. Her er spørgsmålet hvad dommen viser om hertugdømmets forhold til kongeriget.

Kardinalen anfører at han efter måneders ørkesløse forhandlinger havde besluttet sig for en afgørelse ad rettens vej. Med henblik herpå havde han anmodet kongen og enkedronningen om at anvise et »egnet, sikkert sted inden for rigets grænser, da han ikke ville drage dem uden for riget af ærbødighed for kongelig majestæt«. Det kom der imidlertid heller ikke noget ud af, og derfor havde han ladet kongen og dronningen stævne til Slesvig by, »som ligger inden for rigets grænser«, for at de kunne svare på ærkebispens klager.

Kardinalen anfører altså her at Slesvig by ligger inden for rigets grænser, og der er ingen grund til at drage påstanden i tvivl. Hvis ikke Slesvig by havde været en anerkendt del af riget, ville det have givet kongen et velkomment påskud til ikke at møde for retten. Det var der ingen grund til for kardinalen at udsætte sig for.

Dette nægtede nu heller ikke kongen og enkedronningen. Når de ikke ville til Slesvig by, anfører de blandt flere andre grunde at de dér i nærheden har deres dødsfjender, »dog uden for rigets grænser« (*tamen extra regnum*). Byen hvortil de stævnedes, havde kongen og dronningen dog ikke mistænkt. Om den hedder det i det kongelige svar på kardinalens stævning: »den (byen) står under hertugen, og hele landet er et hertugdømme, og hertugen erkender at han har hertugdømmet til len af kongen, og han er kongens vasal på grund af hertugdømmet«.

Hertil svarer kardinalen at retssagen godt kunne finde sted i Slesvig by »siden der var fuldstændig fred mellem kongen og hertugen, hertugdømmet og riget, som grænser op til hinanden, ja hertugdømmet er en del af

⁹ Dipl. Dan. 2. rk. II, nr. 39.

riget», men i øvrigt var han parat til at flytte sagen til Ribe, »hvor kongen er fuldt ud herre«. ¹⁰

Den kilde må fortolkes således at ordet *rige* (*regnum*) overalt betyder kongeriget, kongens magtområde. Hertugdømmet er på én gang en del af dette rige og noget for sig. Når kilden kan anføre at der er fred mellem hertugdømmet og riget, forudsætter det egen identitet for hertugdømmet. Samtidig må man konstatere at kongeriget inkluderer hertugdømmet, således at der i dette finder en magtdeling sted mellem konge og hertug. Det siges lige ud at ikke alene grænser kongerige og hertugdømme op til hinanden, men hertugdømmet er en del af riget. I samme retning peger det når kardinalen og kongemagtens repræsentanter er enige om at Slesvig by ligger inden for rigets grænser. Men hertugdømmet er ikke som en hvilken som helst anden del af kongeriget. Vi hører at Slesvig by ligger under hertugen, og kardinalen tilbyder at flytte mødet til Ribe hvor kongen er fuldt ud herre – her underforstået i modsætning til i Slesvig by (og hertugdømmet) hvor kongen kun er delvis herre. På dette tidspunkt er det berettiget at tale om Sønderjyllands særstilling inden for det danske rige. ¹¹

Kongerigets sydgrænse har i 1266 været Ejderen, eventuelt Slien. Grænsen angives ikke nærmere i kilden. Kun siger kongen at uden for riget, men i nærheden af Slesvig by, har han sine dødsfjender.

Vi forlader nu år 1266 for at se på udviklingen frem til 1326. Betragtet under ét er det for hertugdømmet en selvstændiggørelsens tid. Forskningen har i enkeltheder kunnet vise hvorledes de kongelige rettigheder i Sønderjylland må opgives og går over til hertugen. I denne sammenhæng vil jeg fremføre det synspunkt at begrebet rige får nyt indhold. Det betyder for så vidt det samme som det hele tiden har gjort, nemlig kongens territorium og dets indbyggere. Forskellen er den at kongens magt i hertugdømmet formindskes så meget at skellet mellem hertugdømme og kongerige derved bliver skarpere.

I 1280'erne er der ikke klare tegn på at nogen har opfattet Sønderjylland som en del af kongens land, men det var fortsat en del af Danmark, hvad der vel også var en selvfølge så længe kongen havde rettigheder indenfor hertugdømmet. ¹² Den bedste kilde til forståelse af forholdet

¹⁰ ... cum bona pax esset inter regem/ et ducem/ ducatum et regnum/ que contigua sunt. et ipse ducatus est de regno ... ad civitatem Ripensem/ in qua rex dominatur ad plenum.

¹¹ Allerede kongerne Abel og Kristoffer I skelnede mellem regnum nostrum et ducatus selvom de var herrer begge steder (M. Mackeprang: De danske fyrstelen i middelalderen, Hist. Tidsskr. 6. rk. VI, 1895, s. 162).

¹² I voldgiftsdommen af 24. maj 1284 om gods tilhørende Erik Plovpenning's døtre anføres det som beslaglagt »på mange steder rundt om i Danmark« (per Dacie circulum).

mellem kronen (kongen som institution) og riget over for hertugdømmet er hertug Valdemars forpligtelsesbrev i 1286 hvori han lover at ville respektere kronens rettigheder i Sønderjylland og at overholde sine forpligtelser.¹³ Brevet er for størstedelens vedkommende kun bevaret i Huitfeldts oversættelse og indeholder derfor visse anakronismer, således kalder han hoffet for herredagen, men i vor sammenhæng er brevet entydigt. Det viser at hertugdømmet ikke var en del af riget og at hertugens deltagelse i hoffer var lenstjeneste.

Der er i brevet en gennemgående adskillelse af hertugdømmet og riget. Hertugen skal ikke tilskynde, forhandle eller gøre noget som helst »imod riget, eller hannem« (kongen). Når Danmarks rige bekriges eller hvis kongen finder det for godt at føre krig på rigets vegne, da lover hertugen »at komme med vore vndersatte riget til hielp«. Selv lover hertugen ikke at bekriige kongen, hans sønner eller nogen i riget eller uden for. Den klare modstilling af hertugen og riget fremtræder endelig i bestemmelsen om at hertugen ikke må slutte forbund med nogen person i verden, hvorved der kan tilføjes hans majestæt og riget nogen skade.

Det samme brev er i det hele taget oplysende om Sønderjyllands stilling som len og lensmandens forpligtelser hvis han vil undgå at fortabe det. Vi har hørt at hertugen skal komme kongen og riget til hjælp i krig, men han skal også besøge hoffer, når de påbydes til rigets bedste, altså også yde den civile tjeneste for lensherren. Opstår der strid mellem kongen og hertugen, skal sagen pådømmes af hoffet.

Heraf ses at hertugens deltagelse i danehoffer var feudalt begrundet. Over Sønderjylland havde kongen et overherredømme, en overejendomsret, men området var ikke en del af riget, og det gælder også i de følgende årtier.¹⁴ Der var nu dannet en grænse mellem kongerige og hertugdømme som i det store og hele skulle blive virkelighed til 1920.

Året 1326 danner epoke. For første gang ser vi Sønderjylland få en holstensk fyrste og hermed grundlægges det holstenske retsstandpunkt på Sønderjyllands stilling som vi møder frem til midten af det 15. århundrede. Den 7. juni blev den hidtidige sønderjyske hertug, Valdemar Eriksen, hyldet som konge af Danmark på Viborg landsting, og den 15. august

Siden præciseres det til i »Danmarks rige, hertugdømmet eller andetsteds«. Jfr. også at hertug Valdemar i 1287 førte titlen *dux Danorum* (Dipl. Dan. 2. rk. III, nr. 94 og 264).

¹³ Dipl. Dan. 2. rk. III, nr. 170.

¹⁴ I Horsensoverenskomsten af 9. august 1313 bestemmes det at hvis der for kongen rejses en sag mellem hertugen og hans vasaller, skal kongen afgøre sagen efter *sit* riges ret (secundum iura sui regni). Dipl. Dan. 2. rk. VII, nr. 82.

forlenede han på danchof i Nyborg grev Gerhard III af Holsten med Sønderjylland som arveligt fanelen.¹⁵ Grev Gert fik hertugdømmet med *dominium directum* og *dominium utile*, i *Danmarks Riges Breve* oversat ved over- og underjendomsret. *Dominium directum* angiver i den tyske lensret lensherrens ejendomsret over lenet, en ret der i praksis var stærkt begrænset. *Dominium utile* betegner lensmandens fulde brugsret til lenet.

At Gerhard tildeles lensherrens rettigheder over Sønderjylland må være et udtryk for at han ikke pålægges nogen form for forpligtelse. Der er i realiteten tale om ophævelse af det feudale, delte *dominium*. Kongen af Danmark bevarede kun en formel ret til at forny forleningen for grev Gerhards arvinger, en *jus superioris dominii seu in pfeudationis*, at forstå således at han var forpligtet til at foretage forleningen når de bad om den. Forleningsretten, der kan synes at stå i modsætning til lensherrens opgivelse af *dominium directum* over Sønderjylland, skal vel forstås som en sidste rest af det *dominium directum* der indtil for nylig havde bestået af andet end formaliteter, nemlig kongens ret til både krigs- og hof tjeneste, krongods og vasaller – rettigheder der altså nu gives afkald på.

Der er ikke i forleningsbrevet noget andet der viser tilknytning til Danmark end just dette at det er den danske konge der foretager forleningen. Reelt betyder lensbrevets ophævelse af det delte *dominium* Sønderjyllands etablering som selvstændigt territorium, selvom forleningsceremonien opretholdt en tynd tråd til Danmark. En sådan svarer ganske til de holstenske grevers tomme vasalforhold til Sachsen, men selv forleningsceremonien skulle der i fremtiden blive tvivl om, som det straks skal berøres.

I indledningen til denne afhandling omtaltes *Constitutio Valdemariana*, og det anførtes at da artiklen blev formuleret, betragtedes Sønderjylland ikke som en del af Danmarks rige. I 1448 hed det at artiklen stammer fra 1326 og skal være indgået i beseglede breve, gamle skrifter og håndfæstninger udstedt af kong Valdemar og rigsrådet. Det er overvejende sandsynligt at der allerede i 1326 har været udstedt en artikel med *Constitutio Valdemarianas* ordlyd. Dens markering af skellet mellem hertugdømmet og Danmarks rige svarer til at forholdet mellem dem havde udviklet sig således at hertugdømmet ikke regnedes for at høre til riget. Det så vi i 1280'erne og det bekræftes i 1326. På selve tærskelen til omvæltningen tog hertug Valdemar den 30. marts 1326 to danske stormænd i sit værn imod kong Kristoffer. Til gengæld skulle de tjene hertugen imod Danmarks konge *infra dominium regni Dacie et ducatus Iutiae* –

¹⁵ Dipl. Dan. og DRB 2. rk. IX, nr. 295.

inden for kongeriget Danmarks og hertugdømmet Sønderjyllands område.¹⁶

Fra året 1326 kan der være grund til at se både tilbage og frem i tiden. Det begyndte med etablering af et hertugdømme inden for kongeriget. I 1280'erne viser terminologien at hertugdømmet var udskilt af riget svarende til at de kongelige rettigheder i hertugdømmet svækkedes, og i 1326 var man nået dertil at Sønderjylland opfattedes som et selvstændigt territorium. Betydningen af kongens ret til fremover at foretage forleningen fremgår af at kongen var forpligtet til at foretage den når grev Gerhards arvinger bad om det. Fuldstændig klarhed på dette punkt skabtes i 1336 da den slesvigske hertug over for paven betegnede hertugdømmet som et selvstændigt område, skønt det i sin tid bortforleendes af den til enhver tid eksisterende konge af Danmark.¹⁷ Her er der tale om et udelt dominium over Sønderjylland varetaget af hertugen alene. Der er end ikke tale om noget lensforhold.

Den samme opfattelse af Sønderjylland som et land tabt for Danmark møder vi i den latinske klagesang fra 1329. I vers otte gives en historisk beretning om rigets formindskelse siden Valdemar Sejrs dage der er i god overensstemmelse med hvad der kan udledes af officielle dokumenter. Først gik Danmark til Elben, så knap nok til Ejderen og omsider til Slien. Stykke for stykke trænges Danmark tilbage og får sluttelig til skranke den å der overskærer Jylland (Kongeåen).¹⁸ Den grænse der i 1280'erne sås dannet mellem riget og hertugdømmet, var nu Danmarks grænse.

Klagedigtet er et nødskrig over denne tilstand, og dets forfatter stod ikke alene. Den forståelse af Sønderjyllands rette stilling vi møder i akterne fra 1326 og 1336 kommer fra periferien, ikke fra centrum. De er udformet af magthavere hvis interesse gik ud på at styrke hertugdømmets uafhængighed af kronen og riget. Der blev derfor etableret en retstilstand som man ikke uden videre kunne gå ud fra at fremtidige danske konger ville respektere.

Ser vi på perioden frem til 1460 under ét, er det da også klart at vi møder to hovedopfattelser af Sønderjyllands rette forhold til riget. Den

¹⁶ Dipl. Dan. 2. rk. IX, nr. 254. Bemærk også hvorledes de danske bisper m.fl. i 1326 godkender at Gerhard gøres til fyrste og vasal af kongens rige (ut in sui (d.v.s. kong Valdemars) regni principem et uasallum). Sst. nr. 303.

¹⁷ ...tamen ipse ducatus per se dominium existit quamquam olim in feudum a rege Datie qui erat pro tempore teneretur (Dipl. Dan. 2. rk. XI, nr. 309).

¹⁸ Eras lata, prolongata, /dominans ad Albiam:/ nunc curtata, ecclipsata/vix attingis Eidriam./ Tandem Slea fluuius/ finis fuit vltimus:/ paulatim, gradatim/ refringit, restringit/ amnis secans Juciam. Gertz, *Scriptores Minores I*, 1917-18, s. 481f.; jfr. samme: *Kommentar til Historisk Læsebog i Middelalders-Latin*, Kbh. 1924, s. 143f.

ene pointerer hertugdømmets selvstændighed. Den repræsenteres af de sidste sønderjyske hertuger af Abels slægt og især af en række holstenske grever af det schauenburgske hus. Den modsatte opfattelse praktiseres med forskellige nuancer af magtfulde danske regenter som Valdemar Atterdag, dronning Margrethe og Erik af Pommern.

Den holstenske opfattelse møder vi i to udformninger. Det overordnede mål er altid at sikre de holstenske fyrster regeringsmagten over Sønderjylland. Det kan ske ved at forudsætte at Sønderjylland ikke var noget len, her er selvstændigheden altså fuldstændig. Det kan også ske ved en indrømmelse af at Sønderjylland var et len af Danmarks krone og rige. I så fald gjaldt det om at gøre det synspunkt gældende at Sønderjylland var et hertugdømme som den danske konge skulle bortforlene til grev Gerhards arvinger uden at disse som lensmænd påtog sig forpligtelser af betydning. Som begrundelse kan da fremføres akterne fra 1326. Det er politiske konjunkturer, først og fremmest den danske kongemagts styrke, der bestemmer nuancen af det holstenske retsstandpunkt.

Den radikale udformning har vi allerede mødt i 1336 på et tidspunkt da der ingen konge var i Danmark. Næste gang vi møder standpunktet er kort efter Valdemar Atterdags død, før valget af ny dansk konge. Fra dette magttomrum kender vi et traktatudkast hvori de holstenske grever fik overdraget Sønderjylland af den mecklenburgske tronprætendent i Danmark, Valdemar Atterdags dattersøn Albrecht, og hans slægtninge. Greverne fik i traktaten overladt *dat ghanze hertochrike to Jütlande* i den største udstrækning, med den største frihed og de største rettigheder som nogen hertug havde haft. Om forlening var der ikke tale. Tværtimod anvendtes om overdragelsen et verbum hvis normale betydning er »overlade til ejendom« (*uplaten*).¹⁹ Teksten er i god overensstemmelse med den sønderjyske hertugs opfattelse i 1336 at Sønderjylland ikke var noget len. Den skarpe adskillelse i forhold til kongeriget markeres også ved at grevernes rettigheder i hertugdømmet stilles i modsætning til gods de ejede i Danmark. Hertugdømmet ligger uden for Danmark.²⁰

Disse bestemmelser er udtryk for hvad holstenerne i situationen har kunnet forlange og hvad mecklenburgerne har måttet indrømme for at få støtte i den forestående krig om Danmark. At mecklenburgernes indrømmelse var situationsbestemt skal jeg siden vende tilbage til.

Det var imidlertid ingen let sag at føre denne yderliggående politik, og spørgsmålet måtte også for de holstenske politikere være om den fortsat var klog. Straks ved sin ankomst til Danmark havde dronning Margrethe

¹⁹ Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden (SHRU) VI, nr. 8; Dipl. Dan. 4. rk. I, nr. 7.

²⁰ SHRU VI, nr. 7; Dipl. Dan. 4. rk. I, nr. 6.

sat Sønderjyllands to leoparder i sit våben, en utvetydig tilkendegivelse af hendes aspirationer, og i et brev fra 1386 lod hun sin søn, kong Oluf, opfatte sig som de sønderjyske hertugers efterfølger.²¹ Samtidig kendetegnedes hendes styre i Danmark af succes på succes.

I denne situation valgte de holstenske grever at få deres faktiske herredømme over Sønderjylland retsligt sikret uanset prisen. Samme år modtog de forleningen af kong Oluf i Nyborg, men kun Gerhard fik hertugtitel, og prisen var en forpligtelse til at tjene riget i krig. Det kunne synes en tilbagevendende til en fjern fortids lensforpligtelser, men faktisk forfulgte greverne i de følgende år med held en politik i retning af størst mulig selvstændighed og uafhængighed for Sønderjylland i forhold til kongeriget. Jeg har andetsteds været inde på at forpligtelsen til krigstjeneste må opfattes som en øjebliksindrømmelse som ikke ses at have fået praktiske konsekvenser. De holstenske grever støttede ikke dronning Margrethe i kampen for Sverige, ja én af dem var blandt hendes modstandere.²²

En traktat fra 1392 henviser til at Sønderjylland var et len, men i øvrigt indgår dronning Margrethe og holstenerne på vilkår der viser at aftalen indgås mellem selvstændige fyrster.²³ Endelig lykkedes det i 1396 de holstenske fyrster ved aftalen i Assens at smyge sig uden om forpligtelsen til krigstjeneste. Efter denne aftale fik holstenerne sold for deres tjeneste. Tjenesten var ikke en konsekvens af lensforholdet.²⁴

Noget andet er at denne succes for holstenerne havde en bagside som det siden skulle vise sig. Når ikke der skulle gøres tjeneste af Sønderjylland, kunne det tages som et tegn på at det ikke var noget len. *Det* blev farligt for de holstenske fyrster da Erik af Pommern i 1424 under processen for den tyske kejser hævdede at Sønderjylland var en provins i kongeriget. Vi ser da også holstenerne både på danehoffet i 1413 og under processen for kejseren gå ind for den opfattelse at Sønderjylland var et dansk len hvortil *de* havde arveretten. På dette grundlag lykkedes det Adolf VIII at blive anerkendt som hertug i 1440 og dermed forene Slesvig og Holsten som sidste mand af det rendsborgske grevhus. I 1448 betegnes han som Danmarks riges fyrste og råd.²⁵

²¹ Danske kongelige Sigiller, nr. 53; SHRU VI, nr. 642.

²² Esben Albrechtsen: Herredømmet over Sønderjylland 1375–1404. Studier over hertugdømmets lensforhold og indre opbygning på dronning Margrethes tid, 1981, s. 68f.

²³ SHRU VI, nr. 1039.

²⁴ Esben Albrechtsen: Anf. arb., s. 70ff.

²⁵ »de ein forste und Raed des Riikes to dennemarken is« (Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft, nr. 5, s. 24). Brevet taler om det ønskelige i at der hersker fred mellem Danmarks rige, hertugdømmet Slesvig og grevskabet Holsten. Også udtrykket riget og landene anvendes.

Endnu én ting skal tilføjes i forbindelse med det holstenske synspunkt på Sønderjylland. Kilderne skelner skarpt mellem Sønderjylland på den ene side og kongeriget på den anden, uanset om Sønderjylland opfattes som et len eller ej. Traktatudkastet af 1376 talte som sagt om grevernes rettigheder i hertugdømmet i modsætning til de ejendomme de ejede i Danmark, og i hertug Gerhards privilegium fra 1399 til Slesvig domkapitel omtales sagesfald der tilfalder kapitlet *in deme hertichrike to Sleswyck unde in dem rike to Dennemarken*.²⁶ Der er ikke tale om at hertugdømmet kan opfattes som en del af riget. Allerklarest kommer det holstenske synspunkt frem i 1424 under processen for den tyske kejser. Man hævdede da at fra arilds tid havde landet mellem Levensau og Kolding bro været et særligt hertugdømme, og nord herfor begynder Danmarks rige. Man kommer til Danmarks rige syd fra ved at gå over Kolding bro, og der synes ikke at være forskel på udtrykkene Danmarks rige og Danmark.²⁷

Den anden hovedopfattelse af Sønderjyllands rette forhold til rige og krone repræsenteres af Valdemar Atterdag, dronning Margrethe og Erik af Pommern. Efter den skal hertugdømmet indlemmes i riget, være en del af kongens magtområde. E.m.m. var Valdemar Atterdag ledet af dette synspunkt i hele sin regeringstid, selvom målets realisering måtte afpasses efter de politiske muligheder.

Det er et offensivt træk at han i 1360 havde vasaller i Gottorp len. Allerede i 1345 havde han indgået en aftale der gav ham formynderskabet over Sønderjylland hvis hertug Valdemar skulle dø, og vasalforhold og hof tjeneste blev igen fra 1354 realiteter for hertugerne.²⁸ På rigsmødet i Kalundborg 1360 havde Valdemar Atterdag anerkendt hertugernes herredømme, men nu gik han et skridt videre. Årene 1372–75 er kendetegnet af en antifeudal politik som sigtede mod ophævelse af Sønderjylland som selvstændigt territorium.²⁹

Vi ved at kong Valdemar kom i besiddelse af enkeltstående godser og frem for alt slotslen efter slotslen i Nordslesvig. I Sydslesvig erhvervede

²⁶ SHRU VI, nr. 1505.

²⁷ ...quod territorium a flumine Leuingesowe incipiens et vsque ad pontem Coldinghen terminans, vbi regnum Dacie incipit (Diplomatarium Flensborgense I, nr. 88, s. 354). Erslev har med urette tolket dette sted således at holstenerne påstod at hertugdømmet lå i Tyskland (Erik af Pommern, s. 168), på trods af at de overalt i kilden pointerer at lensforholdet er til den danske lensherre. Hvad de derimod gør gældende er at hertugdømmet ligger uden for kongeriget, et helt traditionelt holstensk synspunkt.

²⁸ Dipl. Dan. 3. rk. V, nr. 289; sst. II, nr. 131; jfr. min afhandling i Hist. Tidsskr. bd. 74, 1974, s. 108; Den danske Rigslovgivning indtil 1400, udg. af Erik Kroman, 1971, nr. 28 og 30.

²⁹ C.E.F. Reinhardt: Valdemar Atterdag og hans Kongegjerning, 1880, s. 481 ff.; jfr. min anmeldelse af M. Linton: Drottning Margareta, Hist. Tidsskr. bd. 77, 1977, s. 208 ff.

han i 1374 indløsningsretten til Gottorp len af hertug Henrik der dog ikke gav afkald på selve højhedsretten.³⁰ Det siges i brevet at kongen skal have erstattet alle de omkostninger han har haft »for hertugdømmet Sønderjyllands skyld«. Brevet er udstedt i Nyborg. Hertugen var i kongens fangarme.

Hvad denne politik skulle føre til udtaler Valdemar Atterdag sig aldrig om, men der kan ikke være tvivl om at meningen var at udvide kongeriget. Det fremgår af de faktiske erhvervelser i Nordslesvig, men også af et brev fra 1377 der er betydningsfuldt til forståelse af den mecklenburgske tronarvings syn på Sønderjyllands stilling ved Valdemar Atterdags død. Han hed Albrecht og var Valdemar Atterdags ældste dattersøn.³¹

Brevet er udstedt af kejser Karl IV og rettet til slotshøvedsmændene i Sønderjylland og Nørrejylland som får besked om at møde for den kejserlige domstol. Kejseren anfører at der fra mecklenburgsk side er klaget over at høvedsmændene voldeligt og frækt holdt deres borge besat. Dette skete på trods af at Danmarks rige i kraft af arveret var tilfaldet Albrecht af Mecklenburg fordi han var søn af Valdemar Atterdags ældste datter. Riget besad kong Valdemar i sin levetid, og en række nærmere angivne borge hørte med umiddelbar ret (*immediato iure*) under kongen og riget.

Det er ganske klart hvad de mecklenburgske hertuger har forelagt kejseren angående Sønderjylland: Der er ingen forskel på Sønderjyllands og Nørrejyllands stilling inden for riget. Parallelliteten understreges af at *Sunderiucia* (ikke hertugdømmet Slesvig) står ved siden af *Noriucia*. Opregningen af slotshøvedsmændene udviser også til en vis grad skellet mellem de to områder. Efter de sønderjyske opregnes de nørrejyske, men blandt dem også to sønderjyske. Det sker for at sideordne de to landsdele som under kong Valdemar med umiddelbar ret hørte under kongen og riget.

Dette er den mecklenburgske fortolkning af Valdemar Atterdags herredømme over Sønderjylland. Han har regnet de sønderjyske slotshøvedsmænd, hvis herre han blev, for at tilhøre sit kongerige. Den mecklenburgske redegørelse må være rigtig. Hvis ikke de sønderjyske slotshøvedsmænd var kongelige, ville det ikke have mening at iværksætte sanktioner mod dem fordi de nægtede at hylde Albrecht som konge.

Var dronning Margrethe Valdemar Atterdags efterfølger i Sønderjyllandspolitikken? Både ja og nej. Nej fordi det unægtelig var hende der i

³⁰ Dipl. Dan. 3. rk. IX, nr. 375.

³¹ SHRU VI, nr. 135.

1386 lod sin søn foretage den første arvelige forlening af Sønderjylland vi kender siden 1326. Huitfeldts kommentar er da også: »Men om kong Oluf og dronning Margrethe ... igen havde forenet fyrstendømmet med riget, efter at derom fordum så stor krig var ført, havde været meget bedre end at de (holstenerne) var blevet forlenede«. ³²

Nyborgforleningen betød imidlertid en genoprettelse af det lensforhold til rige og krone som var gået tabt i årene efter Valdemar Atterdags død da de holstenske grevers mænd holdt indtog på Sønderjyllands borge, og den kan forklares af hensynet til unionspolitikken. Der blev etableret krigstjenestepligt for hertugen og også andre træk viser at dronning Margrethe var henholdende, ikke opgivende i Sønderjyllandsspørgsmålet. Fra starten havde hun rejst arvekrav på Sønderjylland og kravet lever videre. Erik af Pommern satte Sønderjyllands våben på Margrethes sarkofag i Roskilde domkirke, og selv anførte han i Nyborgdommen 1413 at han gennem sin moder havde arveret til Sønderjylland. ³³

Helt klart er det at dronning Margrethe fortsatte sin faders politik efter hertug Gerhards død i 1404. ³⁴ Også hendes fremgangsmåde var at skaffe sig hertugdømmets slotte i besiddelse et for et, navnlig i form af pant, men skønt kongemagtens herredømme udvidedes, anfægtedes hertugslægtens formelle rettigheder aldrig. For både fader og datter har Sønderjylland hørt til de langsigtede mål som ikke alle kunne nås på én gang. Ingen af dem opgav tanken om at erhverve Sønderjylland for kronen, begge døde under virkeliggørelsen af den.

Dette ønskede Erik af Pommern åbenbart ikke at risikere. Han satte erhvervelsen af Sønderjylland som sit første mål da han alene kom til at forestå unionsrigernes styrelse. På dette tidspunkt var forholdet til hertugdømmet uklart. I 1386 havde man fra kongelig side indrømmet at landet var et arvelen i den holstenske greveslægt, men en formelt korrekt fornyelse som Erik af Pommerns antagelse til dansk kong i 1396 fordrede, havde ikke fundet sted. Tillige var det en realitet at kronen i årene op til 1412 havde fået store dele af hertugdømmet i faktisk besiddelse, mens resten stod i pant hos slesvigholstenske lensmænd.

I denne situation valgte Erik af Pommern at opgive bid-for-bid taktikken og satse på en definitiv retslig afgørelse. Hans hovedpåstand på danmarkshistoriens sidste danehof 1413 i Nyborg var at hertugslægten havde forbrudt lenet, fordi den og dens medhjælpere ved at bære våben mod lensherren havde begået troskabsbrud, *felsoni*. Kongen påstod at efter

³² Danmarks Riges Krønike, Chronologia III, 1603, s. 39.

³³ P. B. Grandjean: Det danske Rigsvaaben, 1926, s. 145; Diplomatarium Flensborgense I, nr. 66, s. 217.

³⁴ Kr. Erslev: Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse, 1882, s. 390ff.

feudalretten var hertugdømmet på lovlig måde hjemfaldet til ham, hans rige, arvinger og efterfølgere.³⁵

I dommen taler kongen bestandigt om »os og vort rige« eller om »vort rige Danmark« (*regnum nostrum Dacie*) over for hertugdømmet hvis lensherre han er (*dominus dicti feudi, in ducatu nostro Sleswicensi*). Det er værd at bemærke at den modstilling af begreberne Danmark og Sønderjylland vi tidligere har mødt i en holstensk kilde, genfindes her. Kong Erik erklærer under de indledende forhandlinger på danehoffet seks råder udpeget på holstensk side for inhabile fordi de hverken var fra Danmark eller fra Sønderjylland (*quia nec erant de Dacia nec de Sunderjwcia*).

På danehoffet dømtes i overensstemmelse med kongens påstand, og to år efter stadfæstede kejseren dommen. Gennemførelsen af denne dom ville i praksis indebære at Sønderjylland nu blev en del af kronen og kongeriget. Det ville ophøre med at være et hertugdømme, og kongen ville blive de slesvigholstenske lensmænds herre.³⁶

Nyborgdommen forudsatte at Sønderjylland var et len, en tankegang der var kong Erik ganske fremmed da han på ny 11 år senere førte retssag om Sønderjylland, denne gang ikke på danehof, men for den tyske kejser. Kejserens dom blev en fuldstændig imødekommelse af Erik af Pommerns nye påstand. Sønderjylland tildømtes kongen og riget med over- og underjendomsret, mens greverne Henrik, Adolf og Gerhard frakendtes enhver ret til et arveligt hertugdømme.³⁷ Begreberne *dominium directum* og *dominium utile*, det feudale delte dominium, møder vi her for første gang siden lensbrevet i 1326. Men mens begge tildeltes hertugen i 1326, er det nu kongen og riget der kan råde over begge. Det betyder at Sønderjylland som en konsekvens af dommen skulle indlemmes i kongeriget.

Hvad Erik af Pommern i 1413 og i 1424 sigtede på var med forskellige begrundelser at gøre Sønderjylland til en provins i kongeriget som i den ældre middelalder. I 1421 formulerede han sin mening klart ved at sige at Gottorp og Sønderjylland ligger i Danmarks rige og med rette hører til kronen.³⁸ Gottorp len var hertugdømmets sydligste. For Erik af Pommern gik kongerigets grænse ved Ejderen og Levensau.

³⁵ *jure pheodali ad nos et ad regnum nostrum et heredes et successores nostros fore legitime deuolutum* (Diplomatarium Flensborgense I, nr. 66, s. 217, jfr. s. 219. For analyser af dommene 1413 og 1424 se Kr. Erslev: Erik af Pommern, hans Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens Opløsning, 1901, s. 1 ff., 76 ff. og 165 ff.

³⁶ Kai Hørby i (Gyldendals) Danmarks Historie II, 1, s. 148 ff.

³⁷ *totam Juciam australem ... pertinuisse et pertinere ac pertinere debere iure directi et vtilis domini ad regem et regnum Dacie, ipsumque inducendum fore et induci debere in possessionem ducatus supradicti ... et dictis Henrico, Adolfo et Gerardo, comitibus prefatis ... nullum jus racione pfeudi competisse nec competere* (Antislesvigholstenske Fragmenter IV, 14. Hefte, 1851, nr. 4, s. 83).

³⁸ Sst., s. 32 og 44.

Det Erik af Pommern havde vundet ved domstolen tabte han imidlertid på slagmarken, og i 1440 modtog Adolf VIII forlening med alle rettigheder og ingen eksplicitte forpligtelser. Lensbrevet bekræftedes i 1443 og 1455, og i 1448 lod hertugen sin søstersøn Christian af Oldenburg love at han ikke ville indlemme Sønderjylland i riget og kronen hvis han blev konge af Danmark.³⁹ Dette løfte overholdtes. Da Christian I i 1460 blev hertug af Slesvig og greve af Holsten markeredes en tydelig forskel på det at være konge i Danmark og fyrste over »landene«. Det kan således hævdes at den holstenske opfattelse af Sønderjyllands rette stilling i forhold til kongeriget blev den varige selvom Danmarks konge blev Sønderjyllands hertug.

Ejderen var i vikingetid og valdemarstid Danmarks rigsgrænse mod syd. Den var i den her behandlede periode grænse mellem Slesvig og Holsten, men var den også rigsgrænse og Sønderjylland dermed en del af Danmarks rige?⁴⁰ Undersøgelsen har vist at datiden, med forbehold for den allerførste tid, opfattede begreberne riget, kongens rige, Danmarks rige og efterhånden også Danmark som identiske. Heraf følger at rigsgrænsen gik ved kongerigets skiftende sydgrænse, og at et selvstændigt hertugdømme, når et sådant eksisterede, lå uden for riget. Det havde ingen territoriell forbindelse med kongeriget, alene en feudal. Vi har ikke i det 14. og 15. århundrede mødt eksempler på at riget eller Danmark var et fællesbegreb for kongerige og hertugdømme, og det har i den forbindelse ingen betydning at hertugen gjorde hofstjeneste, besøgte danchoffer, fik sine stridigheder med kongen afgjort dér eller at han siden blev rigsråd. Det er altsammen udtryk for hans forpligtelse som lensmand og det uanset om vi befinder os i 1280'erne eller i 1448.⁴¹

Hertug Adolf, der med næb og klør kæmpede for at undgå hertugdømmets inddragelse i riget, betegnede sig i 1448 som Danmarks riges fyrste og råd. Det skyldtes at han var kongens og rigets vasal og derfor havde pligt til at give råd. Ingen kan mistænke ham for at mene at Sønderjylland af den grund var en del af riget.

³⁹ Sidst Esben Albrechtsen: *Constitutio Valdemariana i 1448*. Festskrift til Erik Ulsig 1988, s. 223–38.

⁴⁰ Om Ejderen som grænse i 1338, se Dipl. Dan. 2. rk. XII, nr. 64, jfr. Esben Albrechtsen: *Herredømmet over Sønderjylland*, 1981, s. 218. I 1376, 1382 og 1389 nævnes Rendsborg og Levensau som grænse (*Urkundensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte* II, nr. 249 og 263; SHRU VI, nr. 821), i 1424 kun Levensau (*Diplomatarium Flensborgense* I, s. 354).

⁴¹ Vasalforholdet til rige og krone formuleres varierende, hvad der sikkert skyldes den nære forbindelse mellem de to begreber (1286: Dipl. Dan. 2. rk. III, nr. 170; 1326: Dipl. Dan. 2. rk. IX, nr. 303; 1386: *Die Chroniken der niedersächsischen Städte*. Lübeck I, hrsg. K. Koppmann, 1884, s. 590 og 596; 1413: *Diplomatarium Flensborgense* I, nr. 66, s. 207.

Afhandlingen er dermed blevet et opgør med den af Knud Fabricius fremførte opfattelse at riget indbefattede fyrstelenene.⁴² Det store spørgsmål i datiden var imidlertid ikke at forstå begreberne – det er eftertiden der har skabt tvivl om dem – men at formulere sin ret og kæmpe for den. I det foregående har jeg forsøgt at klargøre to århundreders retsstandpunkter som grundlag for kampen om hvorvidt Sønderjylland skulle være en del af kongeriget eller være et mere eller mindre selvstændigt hertugdømme. Det er fremgået at synspunkterne skal ses i nøje sammenhæng med den politiske udvikling.

Da kong Valdemar 10 år gammel i 1326 bortforleuede Sønderjylland til sin morbroder, grev Gerhard, skete det med den begrundelse at efter naturens og Guds lov skal trofaste mænd modtage gengæld for den tjeneste de har ydet. Det var en almindelig tanke i middelalderen at visse forhold som f.eks. det nævnte, repræsenterede en sådan grad af fornuft og retfærdighed at alle mennesker kunne indse deres berettigelse, men det er mærkeligt at se denne tanke udkastet netop i forbindelse med forleningen af Sønderjylland. Grev Gerhard havde tiltaget sig formynderskabet over drengen, havde pantsat det sydligste af hans land og i ledtog med danske stormænd gjort sig til Danmarks mægtigste mand. Han havde til fremme af egne formål fået indsat nevøen som konge af Danmark og som kronen på værket ladet ham tildele sig det hertugdømme der i generationer havde tilhørt drengens forfædre. Man kunne sandelig spørge om dette virkelig var ret og rimeligt.

Men Sønderjyllands forhold til kongeriget blev i det hele taget ikke ordnet på grundlag af alment anerkendte forestillinger om fornuft og retfærdighed. Både retsbestemmelser og den faktiske udvikling viser at hertugdømmet indtog skiftende stillinger i forhold til kongeriget. Retsstandpunkter fremførtes af modstandere med hver deres interesser, og det var et politisk spørgsmål hvad der til forskellige tider kunne gøres gældende.

Udgangspunktet i den ældre middelalder var at Sønderjylland blot var en provins i kongeriget, og endnu i 1266 sås kongemagten så stærk at hertugdømmet kunne regnes for at høre til riget, men ellers udskilles det, og det er først i årtierne før og efter 1400 at stærke danske konger forsøgte at ændre herpå, som bekendt forgæves. Det næstbedste set med danske øjne var et hertugdømme med klare og mest muligt definerede forpligtelser. Sådan var det frem til 1326, og dronning Margrethe lagde vægt på at få

⁴² Erik af Pommern gjorde i 1409 gældende at en strid mellem ham og hans lensmand skulle afgøres af rigsrådet (Nye Danske Magazin VI, s. 14). Erslev drager heraf den kritisable slutning at Sønderjylland var en del af kongeriget (Dronning Margrethe, s. 397). Han er således her på linje med Fabricius.

tjenestepligten fastslået i 1386. Sønderjyllands fyrster derimod vaklede, når det gjaldt spørgsmålet hvad der var den fordelagtigste ordning for dem. Flere gange i det 14. århundrede valgte de den totale uafhængighed af Danmark, d.v.s. en afbrydelse af lensforholdet og de selv i en helt uafhængig stilling. Efterhånden foretrak de dog selvstændigheden i lenets form, uden forpligtelser af betydning over for kronen og riget, og det blev da deres arv til de oldenborgske konger i Danmark.

SUMMARY

Was Schleswig Part of the Danish Realm in the Middle Ages?

The present study examines a double question: how was the term Danish Realm understood in the Middle Ages? And what were the contemporary views on the proper legal relationship of Schleswig to the Danish Realm? With regard to the first question, the study shows that, except for the earliest period, contemporaries meant Kingdom when they used the terms Realm, the Danish Realm and also, gradually, Denmark. Correspondingly, the southern boarder of the Danish Realm was identical with the shifting boundary of the Kingdom, and during those times when an independent duchy existed, it was seen as lying outside the Realm. Its ties with the Realm were purely feudal, not territorial. There are no examples from the Fourteenth and Fifteenth Centuries where the terms Realm or Denmark are used as a general designation comprising both the Kingdom and the Duchy. This is directly at odds with the position of the Danish historian Knud Fabricius, who contended that the Danish Realm encompassed the royal fiefs, including Schleswig.

Regarding the second question, the study examines, over a period of two centuries, the views involved in the legal foundations of the struggle over whether Schleswig was properly part of the Kingdom or a more or less autonomous duchy, be it under the dukes of Abel's lineage or the counts of the House of Schauenburg. In the early Middle Ages Schleswig was simply considered as a province within the Realm. As late as 1266 royal domination was still strong enough to sustain the claim that the Duchy was part of the Realm. But afterwards its status as a separate territory prevailed, and powerful Danish kings failed in their attempt to reverse the development in the decades around 1400. From the viewpoint of the Danish monarchy, the best alternative was to tie the territorially separate Duchy to the Realm by clearly defined feudal obligations, and this was the policy that prevailed until 1326, when it was interrupted. But in 1386 Queen Margrethe succeeded in reestablishing the duchy's vassalage and codifying its feudal duties. The local lords of Schleswig for their part, were less consistent in their conceptions of what constituted the most advantageous relationship to the Danish Realm. Twice in the course of the Fourteenth Century they opted for total independence of Denmark, i.e., a repudiation of vassalage and a position of complete autonomy for themselves. Gradually, however, they came to prefer the status of fiefdom, as long as it involved only insignificant obligations to the Danish Crown and Realm. And this was the relationship to which the Oldenburg Kings of Denmark fell heir, when the first of them, in 1460, became the Duke of Schleswig.

Translated by MICHAEL WOLFE